DOI: https://doi.org/10.54937/ssf.2022.21.3.116-127

Zvládanie záťažových situácií spôsobených pandémiou u učiteľov základných škôl

Coping with Pandemic Stress Situations for Primary School Teacher

Daniela Valachová

Abstract

The paper presents an analysis of the statements of primary school teachers about coping with the stressful situation caused by a pandemic. The analysis was carried out in the form of a qualitative evaluation of the life story. In addition to the textual material, the visual image of the situation of primary school teachers was also analyzed.

Keywords: Stress situation. Pandemic. Life story. Visual image. Content analysis.

Úvod

Súčasnosť je charakterizovaná rôznymi situáciami a životnými obdobiami človeka, spoločnosti, planéty. Jednou z takých situácií je pandémia, ktorou žijeme už takmer dva roky. Situácia okolo pandémie spôsobenou COVID-19 ovplyvnila každého z nás, celú spoločnosť a svet.

Jednoznačne môžeme tvrdiť, že pandémia vírusu COVID-19 ovplyvnila životy každého na celom svete[1]. V živote našich detí (školopovinných) a ich učiteľov zostávajú spomienky, ktoré sa spájajú s obmedzením pohybu, ktorý prerástol do dlhodobého pobyt vo vlastnom priestore, sociálna uzavretosť v takom rozsahu, s ktorým sa ešte nestretli. Vážnosť situácie bola ich očami vnímaná cez konanie svojich najbližších, správami a náhľadom na scenáre v krajinách, kde vírus COVID-19 naplno zasiahol. Napriek tomu, že vizualizácia vôkol bola silná, nebolo možné deti a ani ich učiteľov ochrániť pred obrazom nečakanej skazy, ktorý všetkých šokoval a nárazovo aj povzbudzoval fibrilovanie rozličných emocionálnych prejavov, k čomu sa pridružilo silné expresívno--emocionálne prežívanie. Zdravie (osobné i kolektívne) bolo pre všetkých ľudí prvoradé, preto boli realizované obmedzenia, ktoré neboli všetkými pochopené.

[1] COVID-19 STRATEGY UPDATE, 14. April 2020, WHO.

Východiská teoretických konceptov

Zvládanie a prežívanie takýchto nezvyčajných a nepoznaných situácií môžeme nazvať aj záťažovými situáciami pre každého bez ohľadu na vek, či skúsenosti s obdobným typom pandémie.

Človek počas svojho biodromálneho vývinu, na svojej životnej ceste sa stretáva so situáciami, ktoré svojimi požiadavkami preverujú jeho prispôsobivosť, kladú na neho nároky. Jedným z takých záťažových situácií bola a je pandémia. Zvýšená záťaž, sa viaže na také životné a pracovné situácie, v ktorých nevystačíme s bežnými, zaužívanými spôsobmi riešenia, konania a reagovania. Stretávame sa s nimi po prvý krát, sú pre nás nové, a preto ak ich máme zvládnuť, vynakladáme zvýšené úsilie.

Aj z toho dôvodu sme sa zamerali na vnímanie konkrétnych pojmov dotýkajúcich sa situácie spôsobené Covid-19. Proces interakcie (v kontexte s výtvarným umením) je mnohodimenzionálne podmienený faktormi *prostredia, situáciou i osobnosťou účastníkov (klientov)*, pozostávajúca z troch zložiek, a to: zo sociálnej percepcie a poznávania ľudí; z komunikácie (jazyk, symboly, gestá, signály) a zo správania a konania účastníkov, ktoré vytvárajú vzájomne sa podmieňujúci súhrn so spätno-väzbovými vplyvmi (Kováčová et al., 2017). Reziliencia môže byť popísaná ako sociálny konštrukt vyjadrujúci schopnosť človeka zvládať stres a konfrontáciu s výrazne nepriaznivými životnými okolnosťami. Znamená to byť odolný voči rizikovým faktorom, pružne sa prispôsobovať zmenám, ktoré nastali (Šolcová, 2009).

Z toho vyplýva, že ten istý človek na rôznom stupni vývinu môže mať úplne odlišnú schopnosť byť rezilientný (Ťulák Krčmáriková, 2017).

Záťažová situácia spôsobená pandémiou Covid-19 ovplyvnila dospelých aj deti. Práve záťažové situácie môžu spôsobiť nutnosť výtvarne alebo slovne expresívne sa vyjadriť a tým uvoľniť napätie. Vizuálne a slovné vyjadrenie tak poskytne nielen informáciu, ale aj pohľad do vnútorného sveta autora, čo prežíva pri záťažovej situácii (Valachová, 2009).

Výskumná sonda

Cieľom výskumu bolo zistiť emocionálnu mieru prežívania záťažovej situácie spôsobenej pandémiou u učiteľov v základných školách. Základným predpokladom pre výskum bolo definovanie záťažovej situácie a emocionálneho prežívania u učiteľov na základných školách.

Výskumné otázky

Ako opisujú prežívanie záťažovej situácie učitelia prostredníctvom slovných a vizuálnych reprezentácií?

Akým spôsobom je prežívanie záťažovej situácie reprezentované v textovom a vizuálnom dokumente?

Výskumné metódy

Ako hlavnú výskumnú metódou sme použili obsahovú analýzu textových a vizuálnych prejavov respondentov.

Všeobecne možno obsahovú analýzu označiť ako rozbor obsahu určitej komunikácie. Keď sa však bližšie pozrieme na spomínanú metódou, môže nastať problém. Obsahová analýza bola pôvodne kvantitatívnou výskumnou metódou. Definícia obsahovej analýzy Berelsona, ktorá sa považuje za zakladateľskú, ju vymedzila ako výskumnú techniku na objektívny a systematický kvantitatívny opis manifestného obsahu komunikátu (bližšie Krippendorff, 2004). Cieľom obsahovej analýzy je podľa tejto koncepcie získať kvantitatívny opis vybranej vzorky komunikátov. V priebehu času, od svojho vzniku v päťdesiatych rokov minulého storočia prešla obsahová analýza žánrovým a tematickým obohatením vplyvom kvalitatívnej metodologickej stratégie. Ako vhodný komunikát sme v našom výskumne použili textové a vizuálne spracovanie výpovede respondentov.

Zamerali sme sa na dva druhy komunikátov.

Tabuľka 1: Druhy komunikátov

text	zadaním pre respondentov bolo spracovanie textu so zameraním na prežívanie pandémie ako ja ako učiteľ
vizuálny symbol	zadaním pre respondentov bol prostredníctvom vizuálnych symbolov zobraziť svoj svet pred a počas pandémie

Vzorka respondentov

Vzorku našich respondentov tvorili učitelia základných škôl pôsobiaci v primárnom vzdelávaní. Išlo o skupinu respondentov v celkom počte 38 učiteľov z celého Slovenska. Teritoriálne rozloženie respondentov sme v rámci výskumu nesledovali, nebolo to naším cieľom. Nesledovali sme ani vekové rozpätie respondentov. Našim zámerom bolo, aby to boli učitelia, ktorý reálne učia v praxi a sú kvalifikovaní.

Tabuľka 2: Rozloženie respondentov z hľadiska pohlavia

ženy	32	84 %
muži	6	16 %
N	38	100 %

Ako vyplýva z Tabuľky č. 2, je zrejmé, že väčšina respondentov z nášho súboru boli ženy. Len mál časť, teda 16 % tvorili muž. Uvedené rozloženie kopíruje situáciu v praxi z hľadiska medzi pohlavných rozdiel, nakoľko väčšinou na prvom stupni v základných školách sú učitelia ženského pohlavia. Tento údaj však nemal zásadný vplyv na realizáciu ani na analýzu zistení.

Analýza a interpretácia zistení

V rámci analýzy textu sme si stanovili kritériá, podľa ktorých sme text analyzovali.

Tabuľka 3: Kritériá analýzy textu

kvantitatívne kritériá	rozsah, počet slov
kvalitatívne kritériá	všeobecná charakteristika
	emocionálne rozpoloženie
	opis situácie
	zhodnotenie

Na základe podrobnej analýzy na základe uvedených kritérií sme vytvorili pojmové mapy, ktoré bližšie špecifikujú analýzu textu. Na rozdiel od myšlienkových máp, pojmové mapy predstavujú zobrazenie pojmov ktoré na seba vnútorne nejakým spôsobom nadväzujú (Novak, 1984).

Na základe kvantitatívnej analýzy môžeme konštatovať, že analyzovaných bolo celkom 38 textových výpovedí. Rozsah všetkých posudzovaných textov mal rozsah 350 – 400 slov, priemerný počet slov bol 396 slov. Uvedená analýza však bola len formálna a neposkytla žiadny ďalší údaj.

Téma, na ktorú respondenti odpovedali prostredníctvom textu bola: *Môj život počas pandémie v roli učiteľa.*

Na základe analýzy môžeme konštatovať, že každý respondent text spracoval trochu iným spôsobom. Podrobná analýza textov vyselektovala základné pojmy v prvej úrovni a ďalšie pojmy v druhej a tretej úrovni.

Tabuľka 4: Úrovne analýzy pojmov v texte

prvá úroveň	druhá úroveň	tretia úroveň
pandémia	nepoznané	šok
		frustrácia
		hnev
		beznádej
		pochybnosti
		negatívne emócie
	zmätení učitelia	nevedia ako učiť
	nosenie rúšok	dezinfekcia
		odstupy
ja ako učiteľ	on-line výučba	viac kreativity
		dlhá príprava na vyučovanie
		vzdelávanie webináre
	snaha pomôcť rodičom	viac komunikácie
		učiteľ k dispozícii
	zmenili sme sa	citlivejší
		necitliví

dištančná výučba	nová situácia	nenahrádza osobný kontakt
		chýba sociálny kontakt
	selekcia obsahu výučby	znižovanie nárokov
		mladší žiaci si ťažko zvykali na on-line výučbu
	chýbali výchovné predmety	výtvarná výchova
		hudobná výchova
		telesná výchova
žiaci	zatvorené školy si zamieňali s prázdninami	
	ich motivácia bola veľmi zložitá	
	boli zmätení, nerozumeli situácii	
	rodičia často nevhodne pomáhali	
záverečné vyjadrenie	vážiť si život	
	byť optimista	
	byť s rodinou a blízkymi	
	viera v ľudskosť	

Na základe tabuľky pojmov v troch úrovniach sme vytvorili pojmovú mapu, ktorá vizuálne približuje analýzu textu.

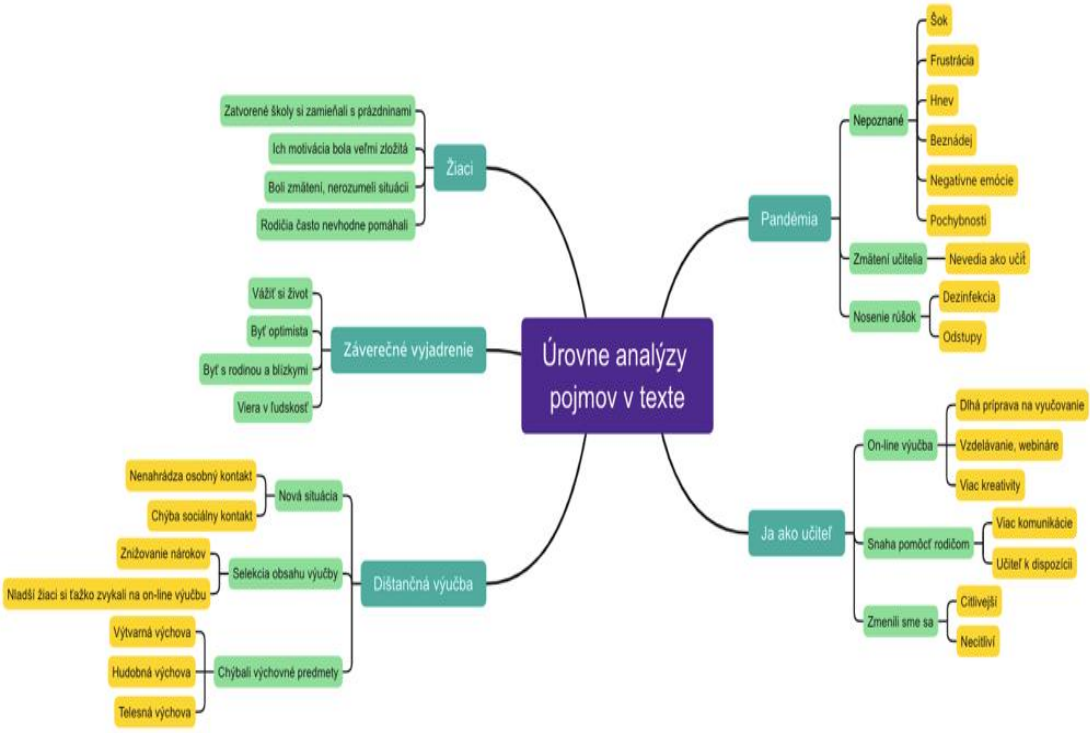

Obrázok 1: Pojmová mapa analýzy textu

Na základe tabuľky a pojmovej mapy je zrejmé, že respondenti v analyzovaných textoch štruktúrovali v prvom pláne text do piatich základných pojmov.

Ako prvý pojem rezonovala **pandémia**, čo korešpondovalo s názvom spracovávaného textu respondentov. Slovo pandémia bolo charakterizované ako niečo nepoznané, učitelia sa cítili neisto a boli zmätení. V súvislosti s pojmom pandémia sa objavilo slovo rúško, čo považujeme za veľmi prirodzené, čo zodpovedalo aj skutočnosti.

Pandémia ako niečo nepoznané bola v textoch charakterizovaná slovami šok, frustrácia, hnev, beznádej, pochybnosti a negatívne emócie. Uvedené slová charakterizujú negatívne pocity, ktoré mali učitelia. Neznáma situácia a nedostatok, alebo žiadna pomoc bola pre nich veľmi stresujúca, neboli na také niečo pripravení, nevedeli ako učiť. Ako nový fenomén bolo popísané nosenie rúšok, čo sa stalo nevyhnutnou súčasťou našich životoch.

Druhým pojmom v prvom pláne, ktoré sa opakovalo v textoch bolo **ja ako učiteľ**. V rámci charakteristiky vlastného vnímania postavenia učiteľského pôsobenia boli v druhom pláne uvedené tri základné charakteristiky, ako on-line výučba, snaha pomôcť rodičom a konštatovanie že sa učitelia zmenili. Na základe analýzy textu môžeme konštatovať, že on-line výučba si vyžiadala od učiteľov viac kreativity, ale zároveň aj dlhšiu prípravu na vyučovanie. Učitelia si uvedomili závažnosť situácie, ktorá vznikla a preto začali využívať rôzne webináre v on-line priestore, ktoré im pravdepodobne pomohli.

V druhom pláne učitelia snahu pomôcť rodičom charakterizovali ako viac komunikácie, čo považovali za pozitívne, avšak na druhej strane rodičia vyžadovali, aby im učitelia boli neustále k dispozícii.

Zaujímavé vyjadrenia sa vyskytli v súvislosti s konštatovaním, že sa učitelia zmenili. V tomto bode sa naši respondenti nezhodli, nakoľko niektorí popisovali zmenu ako stav väčšej citlivosti voči žiakom, a celkovej situácii a naopak, druhá skupina učiteľov zmenu popisovala tak, že sa stali necitlivejšími v kontexte návalu práce a problémov.

Tretím pojmov a analýze textu bola **dištančná výučba**. Bola v druhom pláne bližšie charakterizovaná ako nová situácia, ktorá si vyžiadala selekciu obsahu výučby a zároveň aj chýbajúce výchovné predmety. Dištančná výučba ako nový fenomén nenahradil osobný kontakt a učitelia zároveň konštatovali, že sociálny kontakt veľmi chýbal. Selekcia obsahu výučby mala za následok znižovanie nárokov v rámci výučby, a taktiež to, že mladší žiaci si on-line výučbu zamieňali za prázdniny, čo malo nepriaznivý vplyv na celkovú úroveň poznatkov u žiakov. Absencia výchovných predmetov všeobecne bola v textoch aj konkretizovaná ako výtvarná výchova, hudobná výchova a telesná výchova. Uvedená situácia bola rovnaká na celom Slovensku, výchovné predmety boli úplne vypustené z on-line výučby, až postupne, v druhej vlne čiastočne zakomponované.

Štvrtým pojmom bol pojem **žiaci**. Zaznamenanie uvedeného pojmu bolo logickým vyústením v analýze textu. V kontexte analýzy textu pobi žiaci

ďalej charakterizovaní len v druhom pláne. Respondenti uvádzali, že žiaci si zatvorené školy často zamieňali za prázdniny, ale zároveň boli zo situácie zmätení, nerozumeli tomu čo sa deje. Učitelia uvádzali, že motivácia žiakov počas on-line výučby bola veľmi zložitá a ťažká. Nový fenomén, ktorý sa objavil je snaha rodičov nevhodne pomáhať deťom v domácich úlohách, ale aj počas výučby.

Záverečné vyjadrenie tvorilo piaty pojem v prvom pláne. Záujmové zistenie z analýzy bolo, že takmer 90 % analyzovaných textov obsahovalo nejaké záverečné a pozitívne slová. Respondenti uvádzali odporúčania ako, vážiť si život, byť optimistom, byť s blízkymi a rodinou a vyjadrovali vieru v ľudskosť.

Obsahová analýza textu priniesla viacero zistení a vyjadrení, ktoré sme už nepriamo poznali z médií a neformálnych vyjadrení. Avšak analýza textov našich respondentov priniesla vyjadrenia na základe výskumných zistení. Uvedomujeme si, že vzorka našich respondentov nie je reprezentatívna, avšak zistené údaje poskytli informácie, ktoré sú závažné a je vhodné ich ďalej skúmať.

Analýza vizuálnych symbolov

Analýza symbolov vychádzala „zo záujmu o symboly, ktorý nám môže pomôcť nájsť prostriedky a cesty, ako vidieť takpovediac „za“ veci a ako vzájomne prepájať vizuálne a verbálne manifestácie nášho podivuhodne rozmanitého a mnohovrstevnatého sveta“ (Becker, 2007). Zároveň pri analýze symbolov oddeľujeme symbol od metafóry. Vychádzame z toho, že pre metafóru platí len prenesený význam slova, avšak symbol si uchováva svoj primárny význam (bližšie Eco, 2009). Pri analýze vizuálnych zobrazení sme použili základné výtvarné kritériá.

Tabuľka 5: Kritériá analýzy vizuálnych symbolov

analytické kritéria	vznik vizuálneho symbolu
	použitá výtvarná technika
	opis zobrazovaného
	asociácia
	farebnosť
	vzťah k realite
interpretácia semiotická a sémantická	vlastné zhodnotenie vizuálneho symbolu v kontexte textovej výpovede

Zdroj: Valachová (2018)

Téma bola respondentom zadaná, ich úlohou bolo prostredníctvom vizuálneho symbolu zobraziť svet, alebo krajinu pred a počas pandémie. Výtvarná technika bola ľubovoľná, odporúčaný formát na zobrazenie bol A4 preložený na dve časti. Okrem vizuálneho symbolu mohol respondent použiť

krátke slovo, alebo citoslovce a výtvarné zobrazenie bolo doplnené krátkou reflexiou o priebehu.

Tabuľka 6: Analýza analytických kritérií symbolov

analytické kritéria	vznik vizuálneho symbolu	doma
		v práci
	použitá výtvarná technika	kresba farbičkami
		kresba ceruzkou
		kresba voskovým pastelom
		koláž
	opis zobrazovaného	dvojitý symbol
		jednoduché vyjadrenie
		protipóly
	asociácia	emocionálne vyjadrenie
	farebnosť	nešpecifická
		monochrómna
	vzťah k realite	nepreukázaný
		symbolický

V tabuľke 6 uvádzame základnú analýzu zobrazovaných symbolov na zadanú tému respondentov.

Pre lepšiu orientáciu sme spracovali aj pojmovú mapu, ktorá vizuálne zobrazila nami realizovanú analýzu zobrazovaných symbolov v rámci analytických kritérií.

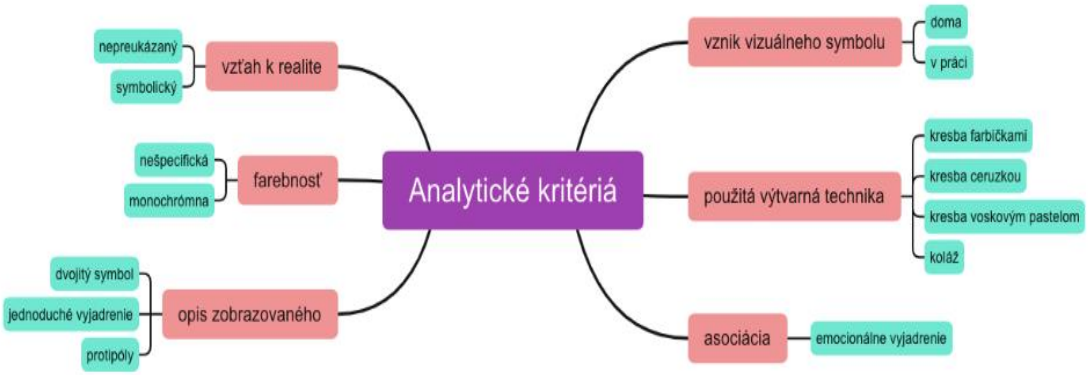

Obrázok 2: Pojmová mapa analytických kritérií

Na základe analytických kritérií zobrazovaných symbol môžeme konštatovať, že symboly vznikli doma alebo v práci, iné miesto vzniku respondenti neuvádzali. Bola použitá výtvarná technika – kresba. Len výnimočne sa objavila iná výtvarná techniky ako koláž, alebo kolorovaná kresba. Použitie jednoduchej výtvarnej techniky vychádza aj nášho predpokladu, nakoľko respondentmi neboli učiteľmi výtvarnej výchovy, ale učitelia

primárneho vzdelávania, ktorí zvyčajne majú problémy používať náročnejšie výtvarné techniky. Na základe jednoduchého opisu zobrazovaného symbolu môžeme konštatovať že symbol bol dvojitý, protipólny a jednoduchý. V rámci asociácií možno konštatovať že, symbol je vždy emocionálneho charakteru. Farebnosť zobrazovaných symbolov bola monochrómna alebo nešpecifická, zjavne nebola podstatná pri zobrazovaní. Vzťah k realite v zobrazovaných symbolov bol nepreukazný, to znamená že symboly neboli viazané na realitu avšak mali symbolický význam.

Tabuľka 7: Analýza symbolov semiotická a sémantická

interpretácia semiotická a sémantická	vlastné zhodnotenie vizuálneho symbolu v kontexte textovej výpovede	strom alebo iný objekt rozdelený na dve časti
		slovo vyjadrujúce stav
		symbol
		slová v dvoch skupinách
		tvár s rúškom a bez rúška
		zobrazenie vírusu
		farebná abstrakcia

Pre vizualizáciu analýzy semiotickej a sémantickej sme spracovali pojmovú mapu, ktorá prehľadne stvárňuje výsledky analýzy.

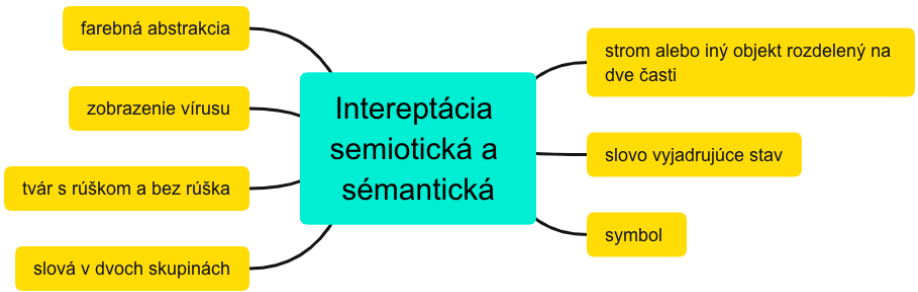

Obrázok 3: Pojmová mapa semiotických a sémantických kritérií

Analýzy semiotická a sémantická ukázala, že zobrazované symboly by sme mohli rozdeliť na niekoľko skupín. Skupina zobrazovaných rôznych objektov, ktoré boli rozdelené na dve časti, akoby pred a počas pandémie. Boli napr. dom, cesta, koľajnice, alebo strom. Ďalšou skupinou boli slová, prostredníctvo ktorých vyjadrovali dve emócie. Podobnou skupinou boli slová na dvoch protipólnych stranách.

Pomerne veľkou skupinou boli rôzne symboly ako emotikony. Veľmi veľkou skupinou boli rôzne formy tváre s rúškom a bez rúška a zobrazenie vírusu, ktorý je známy z médií. Malou a ojedinelou skupinou bolo abstraktné zobrazenie prostredníctvom farby.

Ako ukážku uvádzame niekoľko zobrazených symbolov aj s reflektívnym vyjadrením respondenta.

	Podobne ako deti aj ja som vnímala zmenu života, obmedzenia a opatrenia. Chýba mi hlavne sociálny kontakt, výlety, kino...
Obrázok 4	
	V mojom zadaní som sa rozhodla pre pozitívne zobrazenie. Myslím, že už mám negativity dosť, a potrebujem hľadať lepšie a svetlejšie zajtrajšky. Zamerala som sa teda na veci, ktoré boli pre moju osobnosť prínosné. Našla som v týchto časoch, možnosti ako sa transformovať na niekoho lepšieho.
Obrázok 5: Koláž	
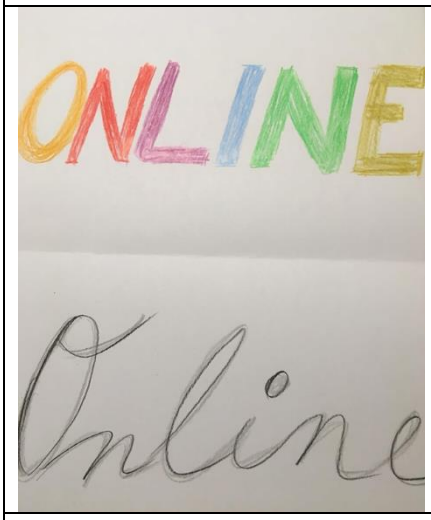	*Pred pandémiou som to slovo vnímala veľmi pozitívne, ako čosi výnimočné, ako prenos niečoho zaujímavého, ako spojenie s niekým, kto žije na druhej strane republiky či dokonca sveta. Teraz je všetko online, aj bežné veci. Ide mi to na nervy...*
Obrázok 6: Slová	

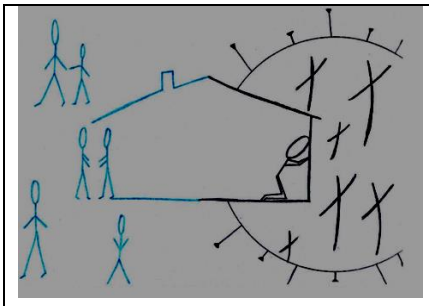	*V ľavej časti je svet pred pandémiou, kedy sme sa navzájom stretávali. V pravej časti je svet počas pandémie, kedy je všetko zatvorené a vírus berie životy. Človek v dome stráca nadej, je na kolenách. Vírus nie je celý symbol, táto situácia ešte neskončila a nevieme, čo príde. Kríže vo víruse sú symbolom životov, ktoré si vírus vyžiadal.*
Obrázok 7: Dom	

Na základe obsahovej analýzy textov môžeme konštatovať, že respondenti opisujú prežívanie záťažovej situácie hlavne v súvislosti s prácou v škole, menej v rodine alebo inej sociálnej skupine. Vizuálne reprezentácie sú skôr zasadené do všeobecného prostredia súvisiace so všeobecným vnímaním záťažovej situácie ako pandémia je.

Záťažová situácia je v textoch reprezentovaná hlavnými pojmami súvisiacimi s prácou učiteľa, výučby, žiakov a rodičov. Vizuálne reprezentácie sú symbolickým zobrazením všeobecného emocionálne prežívania, ktoré je zvyčajne negatívne.

Záver

Zvládanie záťažovej situácie ako pandémia je pre učiteľov zvlášť emocionálna. Náš výskum ukázal, že textové vyjadrenie poskytuje respondentom možnosť viac sa vyjadriť, vyjadriť nielen názor, ale aj emócie, ktoré prežívali a prežívajú. Napriek tomu, že naši respondenti neboli vzdelávaný v rámci výtvarne umenia a vyjadrenie, vizuálne zobrazenia boli zaujímavé a podnetné. Po výtvarnej stránke jednoduché, ale po obsahovej stránke výpovedné.

Záver nášho výskumu naznačil hlavné zistenie, že učitelia neboli pripravení na zvládanie záťažových situácií a boli odkázaní sami na seba pri zvládaní tejto situácie.

Napriek tomu, že výskum nebol uskutočnený na reprezentatívnej vzore respondentov, možno konštatovať, že záťažová situácia ako pandémia je vyvoláva v učiteľov množstvo otázok a emócií a je dôležité ich v budúcnosti pripraviť na zvládanie takýchto situácií.

Bibliografia

BECKER, U. 2007. *Slovník symbolů*. Praha: Portál. ISBN 80-7367-284-7.
COVID-19 STRATEGY UPDATE, 14. April 2020, WHO.

ECO, U. 2009. *Teorie sémiotiky*. Argo. ISBN: 978-80-257-0157-7.
KOVÁČOVÁ, B., ŤULÁK KRČMÁRIKOVÁ, Z., KUBEROVÁ, H. 2017. *Arteterapeutická intervencia zameraná na tému zvládania záťaže v skupine klientov so zdravotným znevýhodnením*. In: Liečebná pedagogika IV. *skupinová arteterapia adolescentov so zdravotným znevýhodnením.* Ružomberok : Verbum - vydavateľstvo Katolíckej univerzity v Ružomberku, s. 133-154. ISBN 978-80-561-0472-9.
KRIPPENDORFF, K. 2004. *Content analysis. An introduction to its methodology*. Thousand Oaks: SAGE publications.
NOVAK, J. D. 1999. Learning how to learn. 1984 Cambridge : Cambridge University Press xiv, 199 p. ISBN 0521-265-07-X.
ŠOLCOVÁ, I. 2009. *Vývoj resilience v dětství a dospělosti*. Praha: Portál. ISBN 978-80-247-2947-3.
ŤULÁK KRČMÁRIKOVÁ, Z., KOVÁČOVÁ, B., ZENTKO, J. 2017. *Arteterapeutická intervencia zameraná na tému spolupráce v skupine klientov so zdravotným znevýhodnením*. In: Liečebná pedagogika IV. skupinová arteterapia adolescentov so zdravotným znevýhodnením. Ružomberok : Verbum - vydavateľstvo Katolíckej univerzity v Ružomberku, 2017. s. 111-132. ISBN 978-80-561-0472-9.
VALACHOVÁ, D. 2009. *Ako spoznať dieťa v materskej škole*. Pedagogická diagnostika v materskej škole. Bratislava: Metodicko-pedagogické centrum v Bratislave. ISBN 978-80-8052-342-8.
VALACHOVÁ, D. 2018. *Vlastný dlhodobý výskumný zámer a jeho špecifická orientované na výtvarné nadanie*. In. Valachová, D., Kováčová, B. Fenomén výtvarného nadania vo výskumnej paradigme. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB, s. 140. ISBN 978-80-557-1484-4.

Prof. PaedDr. Daniela Valachová, PhD.
Katedra výtvarnej výchovy
Univerzita Komenského v Bratislave, Pedagogická fakulta
Račianska 59, 813 34 Bratislava
valachova1@uniba.sk